

Юрій Сорока

Похід Сагайдачного на Москву. 1618

Знамениті події історії України

Юрій Сорока

**Похід Сагайдачного
на Москву. 1618**

«Фолио»

2010

ББК 63.3(4УКР)

Сорока Ю. В.

Похід Сагайдачного на Москву. 1618 / Ю. В. Сорока — «Фолио», 2010 — (Знамениті події історії України)

ISBN 978-966-637-813-5

1618 рік. Польський королевич Владислав Ваза здійснив спробу захопити московський престол. Не маючи для цього необхідних сил, поляки звернулися по допомогу до запорозьких козаків. За участь у військовій кампанії запорожці висунули низку умов. Польща погодилася з ними, й вже літом 1618 року двадцятитисячне козацьке військо вирушило у землі Московського царства. Очолив похід Петро Конашевич Сагайдачний, талановитий і успішний полководець. Козацькі загони вихором пронеслися московськими землями, захоплюючи одне місто за одним, і на початку осені дісталися Москви. Але штурм столиці так і не відбувся, кампанія завершилася Деулинським перемир'ям. Сагайдачний із своїм військом прийшов у Київ, де його проголосили гетьманом.

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-637-813-5

© Сорока Ю. В., 2010

© Фолио, 2010

Содержание

Пролог	6
Петро Конашевич Сагайдачний	7
Іван IV Грозний: деспотичне правління і смерть. Причини, що призвели до Московської смути	11
Смута. Участь у ній українського козацтва. Передумови до походу Сагайдачного у 1618 році	14
Кінець ознакомительного фрагмента.	18

Юрій Сорока

Похід Сагайдачного на Москву

1618

© Ю. В. Сорока, 2010

© І. М. Алексєєва, художнє оформлення, 2016

Пролог

Ні для кого не є секретом, що історія України протягом останніх років стала каменем спотикання не лише для істориків, археологів і краєзнавців нашої країни, але і для політиків, і навіть для людей, які не мають жодного стосунку до історичної науки. Багато сторінок минулого України піддаються найретельнішому вивченню і висвітлюються під вельми різноманітними точками зору. Від ультраправих, що належать українським націоналістам, до вкрай лівих, космополітичних, які належать тим, хто позиціонує Україну не як суверенну державу, а як невід'ємну частину Російської імперії. Але, незважаючи на політичні баталії й пристрасті, що спалахують над подіями минулих століть, історія залишається наукою і створена для того, аби донести до майбутніх поколінь діяння їх далеких предків, осмислити механізми, які впродовж століть будували держави на сучасній карті світу і формували культуру різних народів.

Україні, яка лише нещодавно відсвяткувала 25-річчя Незалежності, дуже важко проводити власну культурну самоідентифікацію. Повсюдно виникають спірні моменти у поглядах на спільну історію з державами, частиною яких раніше були землі, які нині є територією нашої Батьківщини. Особливо гостро вибудовуються тут відносини з Російською Федерацією. Кожному вочевидь, що багато питань нашої спільної з цією країною історії викликають українську реакцію як з одного, так і з іншого боку. І якщо у поглядах на епоху Київської Русі все більш-менш спокійно, то пора козацтва, яка охопила в Україні період XV–XVIII століть, потребує більш виваженого осмислення. За роки козацтва дуже багато подій залишили слід у народній пам'яті. Це і Переяславська Рада, на якій була затверджена протекція Московського царства над Україною, і розкол України, Руїна, що відбулися після Ради. Це скасування Гетьманщини в 1764 році і зруйнування Запорозької Січі в 1775 році.

Але були і більш ранні події, в оцінках яких на даний час немає спільної точки зору. Мета цієї книги – опис однієї з таких подій, походу гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного і двадцятитисячного корпусу українського козацтва, здійснений спільно з армією польського королевича Владислава Вази в Московське царство в 1618 році.

Цей похід у сучасній пресі і літературі трактується по-різному: від справжнього обурення – «кривавий слід Сагайдачного» до захоплення: «примушування до миру Московщини». Потрібно сказати, що події, які розгорнулися на підступах до Москви в серпні—листопаді 1618 року, тривалий час замовчувалися істориками спочатку Російської імперії, потім СРСР. Не вписувалися в ідилічну картину «братів навік» очолювані Сагайдачним запорожці, які нещадно грабували і вбивали підданих московського царя, палили їх міста і села. Що ж сталося у серпні 1618 року в Україні та Росії? Що змусило православних українців і москвинів підняти зброю в кривавій боротьбі один на одного? Щоб відповісти на це питання, ми повинні відправитися в минуле, на кілька десятиліть до Московського походу Петра Сагайдачного.

Петро Конашевич Сагайдачний

Єст для чо́го го́йныи слéзы вылива́ти,
Сёрдцы, усты и ша́тми жаль сво́й освѣдча́ти,
Бо ото смерть го́ркая невче́сне порва́ла
Сла́вного ры́цера, съ котро́го похва́ла
Кролю пану и речи посполитой была,
Бо его слава въ многих краях земных слыла.
Славное войско годно такого гетмана...

Касіян Сакович

Березень 1622 року лише трохи встиг прогнати зиму, все ще залишаючи підноситися над Дніпром Київ у полоні холодної погоди, коли з-за стін Київського Богоявленського братства прийшла в Україну гірка звістка. Помер від ран, отриманих у битві під Хотиним, гетьман Запорозького війська Петро Конашевич Сагайдачний. Закінчилося життя борця за православну віру та права козацтва. Ратоборця, який усе своє життя витратив на те, щоб підняти прапор православ'я, що впав під ноги польському панству, стояв до смерті проти експансії Османської імперії в Європу, був наділений величезним авторитетом буйної запорозької вольниці. Його смерть миттєво кинула Україну в лихоліття і все нові бої за саму можливість зберегти свою самобутність, культуру і релігію. Ту культуру і релігію, яку з часу Берестейської унії 1596 року всіляко знищували польські феодали під керівництвом папського престолу католицької церкви. Ким же був цей чоловік, якого ми пам'ятаємо, який проніс ім'я гетьмана через чотириста років зовсім непростій історії нашої батьківщини? Чиїм ім'ям названо фрегат, флагман ВМС України? Про кого Яків Собеський, його сучасник і предок майбутнього короля Речі Посполитої, писав: «Був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажно ризикував життям, у битві був моторний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив... на нарадах був обережний і у всяких розмовах неговіркий»? Кого ми прославляємо в гордих козацьких піснях? Давайте спробуємо зрозуміти, що рухало цією людиною і зрештою привело до необхідності очолити військовий похід на Москву.

Відсутні жодні сумніви в тому, що Сагайдачний є однією з найбільш знакових фігур серед блискучої плеяди історичних особистостей, наділених у свій час булавою гетьмана України і Запорозького війська. Безперечно, серед лідерів епохи козацтва були й інші видатні люди. Були Косинський та Наливайко, Павлюк та Остряниця, нарешті, Богдан Хмельницький. Кожен із цих людей заслуговує опису в окремій книзі. Але саме Сагайдачний притягує до себе погляди істориків знову і знову.

Народився Петро Конашевич Сагайдачний в 1570 році, в маєтку своїх батьків, дрібних українських шляхтичів герба Побог, у Галичині. Малою батьківщиною гетьмана є село Кульчиці Перемишльської землі Руського воєводства Речі Посполитої (нині населений пункт Самбірського району Львівської області). Рід свій предки Сагайдачного вели від шляхетного прізвища Попелів-Конашевичів.

В юності, як і личить синові шляхтича, Петро Сагайдачний отримав дуже добру для свого часу освіту. Він навчався в Острозькій школі на Волині. Однокашниками майбутнього козацького гетьмана були деякі знамениті пізніше люди. Одним із них, безумовно, був Мелетій Смотрицький, автор знаменитої «Граматики». Ця книга, ні багато ні мало, стала основою церковнослов'янської граматичної науки на наступні два століття, витримала безліч перевидань, переробок і переказів.

Для молодого Сагайдачного вкрай важило те, що Острозька школа була першою і кращою в Україні греко-слов'янською православною школою вищого рівня. Курс навчання складався зі знаменитих «семи вільних наук» доби Ренесансу – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики і астрономії. Вчителі, які прищеплювали майбутньому гетьману основи поглядів на світобудову, були кращими серед тих, хто в той час займався освітою молоді.

Але залишилася позаду школа, за нею єзуїтський колегіум. Попереду в Сагайдачного була єдино прийнятна для шляхтича XVI–XVII століть кар'єра, тобто військова служба. Ми не будемо докладно зупинятися на роках життя Сагайдачного, які він провів на службі у польських магнатів. Цей період тривав кілька років, але, судячи з усього, ніяк не позначився на людині, яка бачила себе лідером, а не пахоликом якогось шляхетного товариша¹. Далі з творів знаменитого автора «Історії Запорозьких козаків» Дмитра Івановича Яворницького дізнаємося, що «десь близько 1601 року, з якихось сімейних непорозумінь, він подався на Січ». Там і склалися майбутні пріоритети в житті і політиці Петра Конашевича. Уже в ранні часи свого перебування на Січі Сагайдачний виявив велику, притаманну справжньому полководцю далекоглядність. Козаки досить швидко обрали його обозним, доручивши відати всією артилерією Січі. У 1605 році Сагайдачний стає на чолі Січі, отримуючи від запорозького братства пернач кошового отамана. Прикметно те, що цей пернач Петро Конашевич Сагайдачний тримав згодом у руці кілька разів. І хоча в історії Запорозької Січі відомо безліч імен, яким випадала така висока честь, більшість із цих людей жили набагато пізніше Сагайдачного. На початку сімнадцятого століття подібних випадків було не так вже й багато. Буйна запорозька вольниця не прощала навіть дрібних прорахунків своїм старшинам. І у кошового отамана було набагато більше шансів опинитися у водах Дніпра за недалекоглядність, ніж бути обраним на кошового повторно. Втім, пернач не став вершиною життя Петра Конашевича. Попереду його чекала булава гетьмана.

Нам невідома більш-менш достовірна дата, коли Петро Конашевич Сагайдачний вперше був наділений гетьманською владою. Є лише одна згадка про те, коли це сталося. Це рядки з «Історії русів» архієпископа Білоруського Георгія Кониського: «полки Малоросійські, погодившись з козаками Запорозькими, в 1598 году вибрали собі гетьманом Обозного Генерального, Петра Конашевича Сагайдачного, і він перший почав писатися Гетьманом Запорозьким, а після нього й всі колишні Гетьмани в титулах своїх прибавляти військо Запорозьке почали». Інших згадок про початок гетьманування Сагайдачного в сучасній історичній науці не збереглося. Але «Історія русів», як нам відомо, є слабким аргументом, особливо, що стосується точних дат тих чи інших подій. Тому погодимося з тим, що гетьманом Сагайдачний став на початку сімнадцятого століття.

Ранній період його діяльності на цій посаді теж залишився маловивченим. Можемо припустити, що це був захист прикордонних земель Речі Посполитої та Запорозької Січі від ногайських, кримських і білгородських татар, які ще з кінця XIV століття терзали прикордонні землі польсько-литовської держави своїми набігами.

Більша кількість даних дійшла до нас про так званий період морських походів гетьмана Сагайдачного. Під його командуванням запорозькі козаки неодноразово здійснювали морські походи на Крим і південно-східне узбережжя Чорного моря, виступаючи із Запоріжжя досить численними флотиліями. У такі козацькі флотилії входили десятки, а іноді й сотні човнів, прозваних чайками. Ці швидкохідні кораблики, кожен з яких уміщував 50–70 чоловік, були добре озброєні, і навіть мали артилерію невеликих калібрів, у часи Сагайдачного стали досить вагомою силою на Чорному морі. Імперія Османів, яка до того часу звикла домінувати в цих водах, повинна була не тільки рахуватися з козаками, але і жорстоко страждала від їх набігів.

¹ У війську Речі Посполитої шляхетні воїни (лицарі) звалися товаришами. Пахоликами називали слуг (часто теж шляхетського звання), які складали свиту товаришів і задні ряди побудови кавалерійської фаланги.

Першочерговим напрямком козацьких морських операцій було узбережжя Туреччини, а також окуповані османами Балкани. У 1606 році козаки Сагайдачного захопили турецьку фортецю Варну, яка до того вважалася неприступною. У ході операції під Варною, крім інших трофеїв, козаками було захоплено кілька турецьких галер із продовольством, товарами й екіпажами. Під час цього походу Петро Сагайдачний змусив говорити про себе як у палаці імператора Високої Порти, так і при дворах багатьох європейських правителів. Розлючений нахабством запорозьких козаків султан, який вважав себе володарем половини світу, наказав після нападу на Варну провести цілий ряд заходів заради убезпечення імперії від нападів гетьмана Сагайдачного. У число цих заходів входило будівництво низки фортець, призначених стримувати козаків. Дійшло навіть до того, що турки перегородили Дніпро біля острова Тавані (трохи вище входу в Дніпровсько-Бузький лиман) залізними ланцюгами, блокуючи козакам вихід у море. Проте навіть такі перешкоди не змогли зупинити «гулянь морем», які частішали з кожним роком. Вже в 1607 році запорожці з Сагайдачним провели великий похід на Кримське ханство, захопили і вщент спалили міста Перекоп і Очаків. У наступному 1608-му та на початку 1609 року Сагайдачний знову здійснив морський похід, маючи під своїм командуванням кілька десятків чайок. Козаки увійшли в гирло Дунаю і атакували Кілію, Белгород та Ізмаїл. Часом героїчних походів називали історики і дуже успішні для запорожців морські походи 1612–1614 років. Під овіяним славою штандартом Сагайдачного козацький флот завдав немало відчутних ударів могутній армادі турецького капудан-паші². Іноді з Січі виходило понад триста чайок, в яких розміщувалося до 20 тисяч козаків – колосальна для того часу кількість. У 1614 році козаки взяли штурмом Синоп, а також могутню, з потужними укріпленнями, турецьку фортецю Кафу (нині Феодосія), в якій знаходився один із найбільших центрів работоргівлі того часу. Чотирнадцятитисячний гарнізон Кафи впав майже в повному складі. Слава Сагайдачного, як талановитого і дуже щасливого полководця, гриміла далеко за межами Запорозької Січі.

Найбільш яскравим епізодом життя великого гетьмана по праву вважається Хотинська битва. Восени 1621 року юний султан Осман II, одержимий ідеєю взяти під протекторат Річ Посполиту, приєднавши її до своїх і без того безмежних володінь, повів через Балкани та Волощину до Дністра величезну по тим часам армію. За різними оцінками, її чисельність становила від двохсот тисяч воїнів до півмільйона. Варшава, яка тільки рік тому зазнала сильної поразки від тих же турків у Молдавії під Цецорою, не змогла організувати гідну відсіч Осману. Після довгих дебатів у сеймі, пошуку грошей на армію і проголошення королем Сигізмундом III посполитого рушення (шляхетного народного ополчення), незаперечним фактом стало те, що сили сторін явно не рівні. І слабкою стороною виступала саме Річ Посполита.

Тут полякам і допоміг Сагайдачний. І хоча на той час гетьманом Запорозького війська був не він, а Ясько Неродич-Бородавка, після переговорів з польською стороною (а переговори очолював саме Сагайдачний) козацька армія чисельністю в сорок дві тисячі чоловік виступила на з'єднання з поляками до Дністра. Там, під стінами древньої фортеці Хотин, і відбулася півторамісячна битва, в якій козаки з честю перемогли армату Османа II, яка перевершувала їх чисельністю. Сагайдачному, який з безглуздої випадковості на самому початку бою був поранений отруєною стрілою (за іншими даними, рушничною або пістолетною кулею), залишалося жити всього кілька місяців. Його організм не зміг упоратися з наслідками поранення, і 20 березня 1622 року гетьмана не стало.

Звичайно, були в житті гетьмана Сагайдачного і невдачі, були вчинки, які важко пояснити. Була боротьба за владу і фізичне усунення політичних конкурентів. Як і будь-яка інша людина, яка живе на нашій планеті, він мав свої світлі і темні сторони. Якщо говорити про це, то, безумовно, важко пояснити нескінченні загравання Сагайдачного з польською владою.

² *Капудан-паша* – командувач султанським флотом Османської імперії.

Коли він, свідомо знаючи, що король не виконає даних обіцянок козакам щодо відновлення в Україні православної ієрархії та повернення козацтву дарованих ще Стефаном Баторієм привілеїв, йшов на союз, заручившись лише усними запевненнями поляків. Важко зрозуміти і сили, які рухали Сагайдачним, коли він плів інтриги, які, зрештою, призвели до страти гетьмана Неродича-Бородавки і заміни командування війська напередодні вирішальної битви з турками в Хотині.

Але чи вправі ми його за це засуджувати? Чи маємо право сказати, що ті або інші вчинки гетьмана суперечили загальноприйнятим догмам моралі або громадської етики? Напевно, все ж ні. Але ми можемо спробувати зрозуміти. І зробимо це на прикладі такого епізоду в житті гетьмана Сагайдачного і українського народу, який навіть нині, як вже було сказано, трактується неоднозначно. Перейдемо до більш детального розгляду військової кампанії 1618 року, а також причин, які призвели королевича Владислава Вазу під стіни Москви в змаганнях за корону Московського царства, а українське козацтво і його гетьмана до рейду московськими землями. Але, звичайно, почнемо з передісторії.

Іван IV Грозний: деспотичне правління і смерть. Причини, що призвели до Московської смути

Як часто трапляється, що геній і божевільний є дві величини, що прагнуть один до одного, так само часто відбувається, що можновладець поєднує в собі такі, здавалося б, непоєднувані властивості, як здатність бути найбільшим благом для свого народу і не менш грандіозним злом для нього. Саме таким чином можна коротко схарактеризувати Івана IV Рюриковича, якого ми всі знаємо під прізвиськом Іван Грозний.

Іван Грозний був сином великого князя Московського Василя III і Олени Глинської. По батьківській лінії він походив з династії Івана Калити, по материнській – від татарського темника Мамає, який вважався родоначальником династії литовських князів Глинських.

Бабуся Івана Грозного, за деякими даними, Софія Палеолог, походила з роду візантійських імператорів. Сам Іван IV виводив своє коріння від римського імператора Августа, колишнього нібито предка Рюрика, згідно з вигаданою до того часу родовою легендою. Звичайно, теорія походження князя від Августа, а з нею і сама варязька теорія походження Русі мають стільки слабких сторін, що навряд чи можуть вважатися правдоподібними. Як і існування самого Рюрика в тому вигляді, в якому його створили придворні біографи Івана Грозного. Але у нас немає мети пускатися в полеміку про походження московського князя. Так чи інакше, він залишив значний слід в історії своєї країни і багатьох інших країн.

Народився Іван Грозний в селі Коломенське під Москвою. Сталося це 25 серпня 1530 року. На трон Московського князівства юний Іван сів у досить ранньому віці, фактично будучи дитиною. Спочатку правління Івана IV в Московському князівстві було чисто формальним, бо державою управляли його опікуни – найбільш впливові бояри князівства. Проте вже до п'ятнадцяти років молодий цар показав, що не збирається миритися з таким станом речей. Він досить швидко позбавився опікунів і став правити одноосібно. І правити так, що змусив світ поважати свою державу. Це в часи правління Івана Грозного Московське князівство стало носити назву Московського царства, це при ньому були завойовані Астраханське і Казанське ханства. Саме під час царювання Івана IV були зроблені перші кроки з освоєння Сибіру, а територія самої держави, чийм спадкоємцем стала нинішня Росія, по площі стала перевищувати територію всіх європейських країн разом узятих. Крім того, у 1558–1583 роках Іваном IV була проведена Лівонська війна, під час якої Москва боролася за вихід до Балтійського моря, а в 1572 році, в результаті наполегливої багаторічної боротьби, був покладений кінець нашествия з боку Кримського ханства. Безумовно, зовнішня політика царя Івана Грозного викликає повагу і гідна копіткого дослідження і навіть спроб її відтворити, що, на думку автора, неодноразово робило багато правителів Росії, не виключаючи й сучасних. Але, на жаль, всі ці послідовники московського царя не змогли уникнути і його помилок у внутрішній політиці. А саме – жорсткої жорстокості по відношенню до власного народу, безпрецедентного деспотизму і концентрації влади в одних руках. До чого ж призвела така внутрішня політика Москви після смерті Івана Грозного?

Як щойно говорилося, за часів Івана Грозного в Московському царстві було встановлено самодержавство в його найбільш жорсткому прояві. Це виражалося у крайній централізації влади, яка душила найменші прояви автономії на місцях і навіть мінімальний прояв особистої свободи людей. Як пише відомий історик Н. Ейдельман, саме Іваном IV Грозним була створена така модель правління, при якій можливо було керувати величезною державою не тільки не підтримуючи, а навпаки, всіляко знищуючи паростки демократії. Звичайно, такій владі потрібні були інструменти з підтримання порядку.

Механізмом з обслуговування влади Івана Грозного стало явище, відоме під назвою опричнина. На цьому хотілося б зупинитися трохи докладніше. Якщо коротко, то опричнина – це державний терор і система надзвичайних заходів, спрямованих на придушення опозиції. «Не з самими боярами цар боровся за допомогою опричників», зустрічаємо все в того ж Ейдельмана, «а з тими боярами, дворянством, духовенством і навіть простолюдинами, які тим чи іншим чином відстоювали стародавні права, староруські, або, навіть можна сказати, європейські цінності». З корінням виривав Іван Грозний крамолу, яка полягала головним чином у тому, що хтось міг засумніватися в божественній сутності царя. А саме: цар стоїть вище законів. Він може при бажанні вбити, покарати або помилувати. Прийняти або скасувати будь-який закон. І все це робиться виключно з Божої волі. Яскраво характеризує таку настанову приказка, яка навічно закріпилася в етиці росіянина: «Божих і великого князя слів не могли змінювати, а токмо неухильно виконуй».

Репресії, які проводилися Іваном Грозним за допомогою опричників, вражають жорстокістю. Опричники, одягнені з голови до ніг у чорне вбрання, верхи на вороних конях з чорною зброєю їздили по містах і селах, змушуючи люд здригатися, передчуваючи їх наближення. До сідла у кожного опричника були приторочені собача голова і мітла, які символізували готовність вимести зраду і загризти, як собака, ворогів владики. Чорний колір вбрання був не чим іншим, як символом чернечої відчуженості і відданості цареві, як Богу. «Люди в чорному» були безжалісні. Під час опричнини було знищено близько десяти тисяч людей, яких Іван Грозний, дотримуючись звичаїв свого часу, відразу ж заносив у свій поминальний список, мовби знімаючи з себе провину перед Богом за їхню смерть. Ще більша кількість підданих московського царя жорстоко калічилася, позбавлялася нажитого майна і даху над головою.

Виходячи з подій часів опричнини, навряд чи варто дивуватися, що відразу ж після смерті тирана Московське царство потрясли найсильніші політичні катаклізми. Борис Годунов, шляхом інтриг успадкувавши корону після смерті Івана Грозного в 1584 році, був більш м'яким монархом у порівнянні зі своїм попередником. Однак він не зміг утримати від бунту приховану опозицію, яка раніше не могла не те що заявити про себе, а навіть подати слабкий голос. У Московському царстві виникла така ситуація, що під умілим керівництвом потенційного «доброзичливця» з числа ближніх і далеких володарів могла стати кінцем існування держави у тому вигляді, в якому її залишив Іван Грозний.

Таким «доброзичливцем» для Москви стала Річ Посполита – у той час найбільш впливовий її конкурент на Заході. Саме у Варшаві з трибуни сейму вперше прозвучала думка про те, що корона, яка належала раніше Івану Грозному, може стати непоганим доповненням королю Речі Посполитої. Були озвучені й можливі кроки, які могли призвести ставлення Речі Посполитої на московський трон. Розглянемо, як це відбувалося.

Пише відомий радянський і український історик, професор Володимир Голобуцький: «У 1601 році в Україні з'явилася загадкова особа. Через два роки ця особа, на той час обслуга при персоні князя Адама Вишневецького, зятя сандомирського воєводи Юрія Мнішека, на сповіді стверджувала, що є не ким іншим, як царевичем Дмитрієм, який врятувався від убивць, посланих Борисом Годуновим у 1591 році в Углич (де насправді загинув справжній царевич Дмитрій). На цьому магнати Адам і його брат Костянтин Вишневецькі з допомогою Юрія Мнішека стали будувати великі політичні плани». Що ж за плани будували відомі в Польщі і Литві люди, влада яких не набагато поступалася владі короля? А скринька просто відкривалася: використовуючи царевича Дмитрія, а насправді слугу князя Вишневецького Григорія Отреп'єва, якого пізніше назвуть Лжедмитрієм I, вони пропонували почати війну з Московським царством, повалити Бориса Годунова і віддати московський престол Дмитрію. Дмитрій же, отримавши права на корону царя Московської держави, зобов'язався передати Варшаві землі Смоленщини і Сіверщини, прийняти польський протекторат, а в подальшому сприяти прийняттю Москвою унії з Річчю Посполитою. Цей грандіозний проект мав своєю метою створення колосальної

федерації слов'янських держав під егідою Варшави. І поляки вже мали подібний досвід раніше. Досвід доволі успішний – після підписання Люблінської унії 1569 року до Польщі приєдналися Велике князівство Литовське і Україна, що належала йому, значно посиливши вплив Польщі на світовій арені. Полегшувало поставлене завдання те, що, починаючи війну з Московією, поляки справедливо розраховували на сприяння досить великих сил усередині самого Московського царства. Адже, як було сказано, ні для кого не було секретом, що більшість колишніх бояр і служивих дворян Івана Грозного з відвертою заздрістю дивилися на вольності польської шляхти і мріяли про подібний устрій в Московії.

Усе ж, незважаючи на видиму простоту, на шляху реалізації плану посадити на престол Лжедмитрія, у Вишневецьких і Мнішека виникли деякі труднощі. Так, наприклад, канцлер і коронний гетьман Речі Посполитої Ян Замойський не висловився на підтримку війни і мотивував це тим, що для такого кроку потрібно заручитися сприянням сейму. Будучи людиною розумною і прагматичною, Замойський не міг не розуміти, що Річ Посполита, ослаблена протистоянням з Османською імперією, не цілком готова до війни з Московією. Однак тут у перебіг подій втрутився польський король Сигізмунд III Ваза. Він бажав, щоб задум по зведенню Отреп'єва на престол у Москві був здійснений. У короля були свої інтереси у протистоянні з Московією. І ці інтереси по більшій частині зумовлювалися католицькою експансією на схід, яку проводив Рим за допомогою ордену єзуїтів, таємним членом якого був король Сигізмунд.

Після монаршого втручання рішення було знайдено досить швидко: походу царевича Дмитрія на Москву було дано статус приватного підприємництва. Король прийняв Отреп'єва навесні 1604 року, визнав його спадкоємцем царського трону і пообіцяв йому сорок тисяч злотих на рік з правом набору для своїх цілей шляхетського війська. У тому ж 1604 року, 17 квітня, Григорій Отреп'єв прийняв католицизм, після чого почався похід Лжедмитрія I на Москву. Його похід поклав початок чотирнадцятирічній громадянській війні в Московському царстві. Тій, яка отримала назву Смута і була закінчена лише в 1618 році після походу польського королевича й українського гетьмана Сагайдачного.

Смута. Участь у ній українського козацтва. Передумови до походу Сагайдачного у 1618 році

У 1604 році військо Григорія Отреп'єва перетнуло кордон Московського царства, поклавши початок тривалій і кривавій громадянській війні. Практично з перших днів уторгнення загарбники почали здобувати безліч перемог. Велика кількість міст, таких як Моравськ, Чернігів, Путивль і деякі інші, здалися Лжедмитрію без більш або менш значного опору. Вислане назустріч інтервентам Борисом Годуновим військо під керівництвом московського воеводи Ф. І. Мстиславського було розбито біля Новгород-Сіверського, що дозволило організаторам походу розраховувати на досить швидкий успіх. Довершила катастрофу смерть Годунова. Цар помер 13 квітня 1605 року, після чого армія практично відразу зрадила його наступнику, 16-річному Федору Борисовичу, який був скинутий 1 червня цього ж року і 10 червня убитий разом з матір'ю. 20 червня 1605 року під загальну народну радість Лжедмитрій І тріумфально вступив у Москву. Московські бояри на чолі з Богданом Бельським публічно визнали його законним спадкоємцем трону. 24 червня рязанський архієпископ Ігнатій, що ще в Тулі підтверджував права Дмитрія на царство, став патріархом. Таким чином, Григорій Отреп'єв отримав офіційну підтримку православного духовенства, що було не менш важливим, ніж підтримка Боярської думи. Вже 18 липня в столицю була доставлена цариця Марфа, яка визнала в самозванці свого сина, а незабаром, 30 липня, відбулося вінчання «царевича Дмитрія» на царство.

Царювання Лжедмитрія І було ознаменовано орієнтацією московської політики в бік Польщі, а також деякими спробами реформування внутрішньополітичного устрою держави. Однак блискавичні перемоги Лжедмитрія І закінчилися так само швидко, як і почалися. Невдоволення царем великої частини боярства призвело до того, що відразу після прибуття його до Москви князь Василь Шуйський, використовуючи посередників, почав поширювати чутки про самозванство царя. Відданий Лжедмитрію І воевода Петро Басманов розкрив цю змову, і 23 червня 1605 року Шуйського схопили, після чого засудили на смерть, помилювавши лише безпосередньо біля плахи. Але Шуйський був далекий від каяття. Практично відразу після несподіваного звільнення від смертельної небезпеки він продовжив збирати під своїми прапорами опозицію новому царю.

На свою сторону Шуйський привернув князів В. В. Голіцина та І. С. Куракіна. Заручившись підтримкою ратників новгородсько-псковського загону, який стояв під Москвою і готувався до походу на Крим, змовники організували державний переворот. В ніч з 16 на 17 травня 1606 року боярська опозиція, скориставшись озлобленням москвичів проти польських шляхтичів, які з'явилися до Москви на весілля Лжедмитрія І і не думали приховувати свого статусу нових господарів Москви, підняла повстання, в ході якого самозванець був убитий.

Перший етап громадянської війни був закінчений, що зовсім не означало, що порядок у державі, яка звикла жити під сильною рукою і тепер знемагала від анархії, буде швидко відновлений. Крізь прозорі кордони Московського царства кинулися цілі полчища шукачів пригод, авантюристів і «солдатів удачі» всіх мастей. Найактивнішу участь у тій війні взяли й українські козаки. Вони воювали то на боці польських феодалів, жадібних до землі московських бояр, то на боці своїх отаманів, метою яких був здебільшого «хліб козацький», тобто військові трофеї. Ні для кого не є секретом, що сама організація козацького війська взагалі, та Запорозької Січі зокрема, передбачала постійну участь козацтва у війнах і збагачення за рахунок тих самих трофеїв. І в цьому плані запорожці мало чим відрізнялися від найманих ландскнехтів, які шукали свого військового щастя, наймаючись на службу до монархів і феодалів Європи. Звичайно, сказане мною не зовсім в'яжеться з тим поняттям «Запорозька Січ», яким ми звикли тракту-

вати цей феномен козацької республіки. Але хочу зауважити, що мова не йде про Січ та її роль у побудові української державності. Мова йде лише про окремі, так би мовити, «ініціативні групи» козаків. Як пише Яворницький у своїй «Історії запорозьких козаків», «...важливо лише те, що з появою Лжедмитрія в Росії настав смутний час, а це завжди бажано було для всього козацького стану, яке шукало скрізь здобич та військову славу...» Що ж, хліб козацький на те і хліб козацький, щоб добувати його в бою. Тут хотілося б зупинитися детальніше на хронології участі українського козацтва в московській Смуті, бо це допоможе нам зрозуміти причини появи двадцятитисячного козацького корпусу Сагайдачного під стінами Кремля.

У Д. І. Яворницького зустрічаємо цікаву інформацію: «У той час, як запорозькі козаки повернулися з шведського походу на Низ, у них з'явився чоловік, який потім потряс основи російської держави і ледь не став причиною підпорядкування Росії польській короні³, – це Лжедмитрій І, або названий Дмитрій царевич...»

Що з цього випливає? А те, що, готуючись до вторгнення в Московію, Григорій Отреп'єв намагався заручитися не тільки підтримкою польської корони і магнатів, але і підтримкою козацтва, розглядаючи його як вагомий силовий аргумент в майбутній війні. І подальші події свідчили, що його розрахунок виявився вірним – українське козацтво показало себе в наступних боях набагато краще, ніж зарозуміла польська шляхта.

Спочатку армія Лжедмитрія І складалася з кількох тисяч поляків, трьох тисяч підданих Годунова, які перейшли на його бік, і двох тисяч донських козаків. Але вже в місті Севську до Лжедмитрія приєдналися дванадцять тисяч українських городових і запорозьких козаків. Армія більш ніж значна, особливо якщо взяти до уваги, що вісім тисяч із козаків були кіннотою, а чотирьохтисячний піхотний загін мав при собі дванадцять гармат. Як указують деякі джерела, Лжедмитрій найбільше зрадив запорозьким козакам, бо багато чув про їхню мужність і військові вміння. Але навіть при такому стані речей Отреп'єв удався першим млинцем. У битві, яка відбулася в січні 1605 року при селі Добриничах, неподалік від Севська, військо Лжедмитрія І, в якому налічувалося двадцять тисяч бійців, зазнало поразки від шістдесятитисячної армії ратників царя Бориса Годунова під начальством князів Федора Мстиславського і Василя Шуйського.

Почав бій сам Лжедмитрій І. Він з кавалерією атакував один із флангів царського війська, зім'яв і перекинув його, після чого спрямував свої зусилля на центр побудованих укріплень Шуйського і Мстиславського, прагнучи знищити стрільців, які там перебували, силами українських і донських козаків. Проте стрільці мужньо витримали удар кавалерії. Прикриваючись рухомими укріпленнями, які були побудовані з саней обозу, вони зустріли козаків потужними мушкетними залпами, після яких ті почали спішний відступ, несучи досить відчутні втрати. Слідом за кіннотою почала відступати й піхота Лжедмитрія І, що могло б призвести до неминучої катастрофи, якби в бій не вступила запорозька артилерія. Козацькі гармати відкрили вогонь картечню по стрільцях, які кинулися переслідувати втікаючих ворогів. Цим вони врятували становище армії Отреп'єва. Правда, ціною власних життів – майже всіх їх знищили розлючені власними втратами стрільці. Повержений Лжедмитрій І змушений був рятуватися втечею до міста Путивль, звідки пізніше і почав свій переможний похід на московський престол, до влади та безславної смерті від рук бунтівників Василя Шуйського.

Після повалення Лжедмитрія І, як свідчать історичні дослідження, на території Московського царства залишалося багато українських козаків. У 1607 році вони були під прапорами самозванця Петра, донського козака з Мурوما, який назвався сином царя Федора Івановича, народженим від його дружини Ірини. Петро, який визнавав своїм родичем покійного

³ Назва Росія з'явилася значно пізніше, в XVIII столітті, тому до Московської держави початку XVII століття його застосовувати не зовсім вірно. Однак Д. І. Яворницький писав саме так, очевидно, з практичних міркувань – будучи і без того визнаним «крамольником», він не хотів вступати в будь-які конфлікти з царською цензурою. (Приміт. авт.).

Лжедмитрія І, після його загибелі вирішив спробувати власного щастя і здобути московську корону. Для цього, об'єднавшись із військами князя Григорія Шаховського, він виступив проти Василя Шуйського, який в той час був формальним царем. У розпорядженні Петра були, крім українських, донські, волзькі і терські козаки. Об'єднати сили з Шаховським Петро планував у Путивлі, куди і рушив з усією армією, захопивши і пограбувавши по дорозі місто Цареборисів, назване на честь Годунова. Об'єднавшись у Путивлі з Шаховським, армія чергового претендента на престол рушила до Тули, де була посилена за рахунок загонів ще одного бунтівника – Івана Болотникова. Однак далі Тули Петру просунутися не вдалося. Через кілька днів після прибуття туди він був захоплений вірними Шуйському людьми, в кайданах відправлений до Москви, де незабаром його й повісили разом зі своїми невдалими прихильниками.

Решта українських козаків вирішила податися до Лжедмитрія ІІ, який стояв табором в Орлі, маючи під своєю рукою кілька тисяч московських людей і чотири тисячі поляків на чолі з князем Романом Ружинським. У загоні українських козаків на той момент, за даними Д. І. Яворницького, налічувалося близько трьох тисяч запорозьких і городових козаків. Далі, як можемо здогадуватися, українські козаки перейшли під начало Ружинського. Князь за наказом Лжедмитрія ІІ рушив на Москву. Витримавши під селом Кам'янкою, що знаходиться між Орлом і Болховом, бій з царською раттю, Лжедмитрій ІІ продовжив похід.

Бій під Кам'янкою нам цікавий тим фактом, що в ньому згадується про участь запорозьких козаків. Саме запорожцям князь Ружинський наказав порубати двісті німецьких ландскнехтів, які раніше були на московській службі, на чолі з командиром Ламсдорфом. Причиною такого жорстокого вчинку стали таємні переговори Ламсдорфа та Ружинського напередодні битви. Під час переговорів командир ландскнехтів пообіцяв перейти під час бою на бік поляків, але з якоїсь причини не зміг здійснити задуманого і до останнього захищав відхід розбитих військ Дмитра Шуйського і Василя Голіцина.

У міру наближення Лжедмитрія ІІ, прозваного Тушинським Злодієм, до Москви, число його прихильників безперервно зростало. Зростала й чисельність українського загону. За деякими даними, під час вступу самозванця в Тушино при ньому було вже тринадцять тисяч «запорозьких черкасів», як називали москвичі українських козаків.

З початком 1608 року запорожці брали участь у кількох битвах проти воєвод Андрія Ртищева і Фоми Подципаєва. На початку січня в бою при селі Батневка українські козаки завдали важкої поразки воєводам. За записами московських очевидців, близько п'яти сотень ратних людей Ртищева і Подципаєва «були порубані, як трава». Перелякані воєводи з рештками розбитого війська змушені були спішно відступати в Устюжну, де, сховавшись за міськими укріпленнями, пережили жорстоку облогу, яка закінчилася лише 10 лютого. Цікавий той факт, що після того, як запорожці, які в силу свого характеру не любили довгих облог, пішли з-під Устюжни, серед городян закріпився звичай 10 лютого кожного року співати подячний гімн Господу за порятунок від ляхів. Звичай лишився до теперішнього часу. Думається, багато неприємних моментів довелося пережити міщанам Устюжни, розглядаючи чубатих запорожців з висоти міських стін.

Не всі запорожці, які брали участь у громадянській війні, взяли сторону Лжедмитрія ІІ. Так, відомий, наприклад, факт, що паралельно з козаками, що діяли під проводом Ружинського, у володимирських землях сваволив досить великий загін на чолі з якимось отаманом Наливайком. Цілком можливо, родич того самого Северина Наливайка, якого кількома роками раніше польська влада стратила за бунт в Україні. Козаки Наливайка лютували без усякої міри. Вони каменя на камені не залишили від поселень, які зустріли на своєму шляху, страчували кожного, хто наслідювався чинити опір. Їх саджали на палі, вішали на гак за ребро, здирали з живих шкіру і просто вбивали, демонструючи лютий норов і дикі традиції, які панували на війнах того часу. Жорстокість Наливайка так сколихнула Московське царство, що навіть Тушинський Злодій, Лжедмитрій ІІ, був розгніваний діями козаків. Він наказав схопити і стра-

тити козацького отамана. У результаті Наливайко уникнув своєї долі лише завдяки заступництву литовського канцлера Лева Сапегі, йти проти волі якого Лжедмитрій II не міг. Він обмежився лише докорами Сапезі, після чого козаки Наливайка ще довгий час продовжували сваволити, наводячи тваринний жах на люд Московського царства.

Восени 1609 року українські козаки під командуванням якогось отамана Олевченка вели бойові дії на Смоленській землі, виконуючи завдання, поставлені перед ними польською владою. Можна припустити, що в загоні Олевченка діяли більше українські городові козаки, ніж запорожці, так як відомо, що йшов цей загін до московських кордонів не із Запоріжжя, а з України. Зупинившись кількома таборами біля Черкас, Переяслава та Канева, козаки Олевченка прислали гінців до короля Сигізмунда III, пропонуючи свої послуги для наступу на Смоленськ. Король з радістю прийняв пропозицію додати до своєї армії десять тисяч практично безкоштовних солдатів, хоча в подальшому і розкався у своєму рішенні. До цього підштовхувало те, що козаки, як з'ясувалося, зовсім не збиралися підкорятися наказам польського командування, демонструючи цілковиту окремішність. Вони просто ігнорували накази командирів Сигізмунда III і Сапегі, набагато більше прикладаючи зусиль для спустошення околиць і грабежу дворянських маєтків, ніж до облоги Смоленська.

До 1610 року війна, яка раніше все сильніше і сильніше затягувала Московське царство у вир руйнування та безвладдя, загрожуючи існуванню держави як такої, поступово змінила свій хід. Деяке полегшення Москва отримала після того, як Шуйський уклав зі Швецією Виборзький договір, згідно з яким король Швеції Карл IX зобов'язався надати Москві військову допомогу в обмін на Карельський повіт, на який давно претендувала Швеція. Виконуючи зобов'язання, Карл IX надав у розпорядження воевод Шуйського п'ятитисячний загін найманців, а також десятитисячний корпус «всякого різномірного наброду» під командуванням Я. Делагарди. Ці люди негайно посилили армію Московського царства і вступили в бойові дії з військом Лжедмитрія II. До кінця весни самозванця зреклася більшість північно-західних міст Московії. До літа чисельність військ, вірних Шуйському, досягла 20 тисяч чоловік, а 17 червня, у важкій битві біля Торжка, московсько-шведські сили примусили польсько-литовське військо князя Зборовського, який до того часу очолював армію, до відступу. Менше ніж через місяць, 11–13 липня, ратники і найманці під командуванням Шуйського і Делагарди, розбили поляків під Твер'ю. У подальших діях Шуйського шведські війська участі не брали. Винятком може бути лише невеликий загін Христиєра Зомме чисельністю в тисячу осіб.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.